

پیشگام آینه اسرار

مرور توصیفی - تحلیلی تحولات
پنجاه سال جنبش دانشجویی ایران
پیدایش، گسترش، افول
(۱۳۵۱-۱۳۰۹)

نوشته

هادی نخعی

تهران، ۱۳۹۵

پژوهشکده تاریخ اسلام

مرور توصیفی - تحلیلی تحولات
پنجاه سال جنبش دانشجویی ایران
پیدایش، گسترش، افول
(۱۳۵۹-۱۳۰۹)

تألیف: هادی نخعی
ناشر: پژوهشکده تاریخ اسلام
مدیر نشر: خلیل قویدل
چاپ اول: ۱۳۹۵
شمارگان، ۱۰۰۰
چاپ و صحافی: چاپ تقویم
ردیف انتشار: ۴۰
۳۶۰۰۰ تومان

کلیه حقوق این پژوهشکده تاریخ اسلام محفوظ است

خیابان ولیعصر (ع)، خیابان ۳۳، خیابان رستگاران، شهروز شرقی، شماره ۹
تلفن: ۳ - ۸۶۱ - ۸۸۶۰۰۰۰، فاکس: ۸۸۶۷۶۸۶۰
web: www.te.ac.ir

سرشناسه:	نخعی، هادی، ۱۳۲۸ -
عنوان و نام پدیدآور:	مرور توصیفی - تحلیلی تحولات جنبش دانشجویی ایران پیدایش، گسترش، افول (۱۳۵۹-۱۳۰۹) / نوشته هادی نخعی.
مشخصات نشر:	تهران: پژوهشکده تاریخ اسلام، ۱۳۹۵.
مشخصات ظاهری:	۶۰۰ ص: جدول، نمودار.
فروست:	پژوهشکده تاریخ اسلام؛ ۴۰.
شابک:	978-600-7398-12-8: ۳۶۰۰۰۰ ریال
وضعیت فهرست نویسی:	فیا
یادداشت:	کتابنامه: ص. ۵۵۹ - ۵۷۵؛ همچنین به صورت زیرنویس.
یادداشت:	نمایه
موضوع:	جنبش های دانشجویی -- ایران -- تاریخ
موضوع:	دانشجویان -- ایران -- فعالیت های سیاسی
موضوع:	ایران -- تاریخ -- قرن ۱۴ -- جنبش ها و قیام ها
رده بندی کنگره:	۱۳۹۵ م۳/۳ DSR1522
رده بندی دیویی:	۹۵۵/۸۲۴۰۴۵
شماره کتابشناسی ملی:	۳۹۱۸۹۶۱

سخن اول

تاریخ هر امت و جامعه‌ای سازگار فرهنگ و تمدن آن است. به همین دلیل، علم تاریخ در میان علوم، جایگاهی ویژه یافته است. جامعه اسلامی به عنوان یک امت جهانی، دارای چهارده قرن سابقه تاریخی با ابعاد و عناصری روستا به روستا به هم است. اهمیت این پیشینه تاریخی و ابعاد گوناگون آن، مانند فرهنگ، تمدن، علوم، اخلاق، فلسفه و هنر و نقش بی‌بدیل آن در تمدن جهان معاصر، تلاش گسترده دانشگاه‌ها و دانشمندان غرب را نیز در راه تحقیق و مطالعه این تاریخ عظیم برانگیخته است؛ تا بدان پایه که معتبرترین منابع و اطلاعات پژوهشی در حوزه‌های گوناگون تاریخ اسلام را در مراکز علمی غرب می‌توان سراغ گرفت.

به رغم توجه ویژه پژوهشگاه‌های دنیای غرب به اسلام، به سبب ناتوانی آنها از شناخت اسلام ناب و حقیقی - به دلیل عدم دسترسی مستقیم و به دور از تحریف به منابع سیل، و لاجرم اطلاع محدود پژوهشگران از زمینه‌ها و پس‌زمینه‌های یک تحقیق علمی جامع، آغاز حرکتی اساسی و همه جانبه از سوی دانشمندان اسلامی به منظور تصحیح و تکمیل تلاش‌های گذشته ضروری است. اگر این حرکت، گسترده، غنی و متکی بر پیشرفته‌ترین روش‌های پژوهشی آغاز شود، بی‌شک تغییرات بنیادی در مسیر این گونه مطالعات در پژوهشگاه‌های مهم دنیا در زمینه تاریخ اسلام و مسائل مختلف آن دور از دسترس نخواهد بود.

هدف اساسی از تأسیس پژوهشکده تاریخ اسلام - که هم اکنون در آغاز راه است - گام زدن در راه تحقق این آرمان می‌باشد. این پژوهشکده با همت و پیگیری استادان ارزشمند تاریخ اسلام و

رشته‌های پیوسته به آن، آغاز به کار کرده و برای نیل به اهداف مقدس خود، آماده همکاری با همه کسانی است که به این اهداف ایمان دارند. از این رو، پاسخگویی به هزاران پرسش را که در خلال مطالعه ۱۴ قرن تاریخ اسلام مورد توجه خواننده و به خصوص پژوهشگران قرار می‌گیرد، وجهه همت خود قرار داده است. تحقق این مهم با روش‌های گوناگون دنبال می‌شود، که نشر آثار پژوهشی استادان و کارشناسان - به صورت تألیف و یا ترجمه - مانند اثر حاضر، از جمله آنهاست. البته برنامه‌هایی همچون تشکیل کارگاه‌های تخصصی، نشست‌های علمی تخصصی و حمایت از پروژه‌های پژوهشی مورد نیاز، نیز برای تحقق هدف یاد شده در حال پیگیری و اجراست که ضرورت دارد کیفیت و کمیت آنها افزایش یابد.

این مرکز هم‌اکنون با شش گروه علمی و زیر نظر شورای علمی فعالیت می‌کند، که ان شاء الله به زودی تعداد آنها دو برابر افزایش خواهد یافت. از جمله اقدامات کم سابقه پژوهشکده، تأسیس دانشنامهٔ «تغرافان» تاریخی جهان اسلام است که بزودی اولین مجلد آن عرضه خواهد شد. این دانشنامه با ریاست دکتر اسد امان در هفت گروه علمی مشغول فعالیت است و هزاران مدخل را - تاکنون - همراه با منابع اصلی آن در پایگاه اینترنتی عرضه کرده است تا دسترسی محققان به منابع را آسان کند.

پژوهشکده تاریخ اسلام به وسیلهٔ پیگیری اینترنتی، هم با همه پژوهشگران و علاقه‌مندان به مطالعه در سراسر جهان پیوند برقرار می‌کند. این پایگاه علاوه بر انعکاس همهٔ فعالیت‌های این مرکز علمی، بازتاب‌دهندهٔ فعالیت‌های علمی انجام شده توسط مراکز دانشگاهی دیگر در این رشته است. با فعال شدن پایگاه مزبور، دسترسی پژوهندگان به مرکزی جامع هدایت‌شده، انبوه، که انعکاس‌دهندهٔ همه آثار موجود در زمینه تاریخ اسلام باشد، میسر خواهد شد.

علاوه بر آن، هم‌اکنون کتابخانه تخصصی (حقیقی و مجازی) بنا شده و به تدریج فعال‌تر خواهد شد. از خداوند بزرگ، برای این تلاش و همه تلاشگران در راه حقیقت، آرزوی موفقیت می‌کنم.

سیدهادی خامنه‌ای

رئیس پژوهشکده تاریخ اسلام

فهرست مطالب

۱۷	پیشگفتار
۲۳	مقدمه
۲۳	طرح مسئله
۲۷	اهداف پژوهش
۲۸	پیشینه تحقیق و منابع استفاده شده
۲۹	چارچوب متولوژیک بحث
۳۰	مفروضات
۳۱	سؤالات
۳۱	فرضیه
۳۱	متغیرها
۳۲	شاخص‌های انضمامی
۳۲	شاخص‌های انضمامی متغیر مستقل
۳۲	شاخص‌های انضمامی متغیر وابسته
۳۲	مفاهیم
۳۲	انقلاب
۳۳	وضعیت انقلابی
۳۳	وضعیت دوگانه در دوران گذار

۳۳	جنبش اجتماعی
۳۳	جنبش دانشجویی
۳۴	تحولات جنبش دانشجویی
۳۴	اسلام‌گرایی در ایران
۳۴	انقلاب فرهنگی
۳۵	روش پژوهش
۳۵	محدوده زمانی و مکانی پژوهش
۳۵	فصل‌بندی
۳۷	بخش اول: مقدمات، کلیات و زمینه‌های بررسی
۳۷	مقدمه
۴۲	فصل اول: نگاهی به جنبش‌های اجتماعی معاصر ایران
۴۳	قسمت اول: درباره جنبش اجتماعی
۴۳	انواع جنبش‌های اجتماعی
۴۴	نظریه‌های جنبش اجتماعی
۴۵	هربرت بلومر: نظریه رفتار جمعی
۴۵	ایمانوئل والرستاین: نظریه نظام جهانی (جنبش‌های اجتماعی ضد نظام)
۴۷	آلن تورن: نظریه هویت و شناخت - جامعه‌شناسی کنش
۴۸	قسمت دوم: سابقه در ایران
۵۱	قسمت سوم: جایگاه اسلام در جنبش‌های اجتماعی ایران
۵۴	قسمت چهارم: جنبش‌های اجتماعی پنج‌گانه معاصر ایران
۵۸	فصل دوم: در باب انقلاب*
۵۸	قسمت پنجم: چیستی و بفرنجی پدیده انقلاب
۵۸	روند تحول مفهوم
۵۹	ابهام و بفرنجی در مفهوم و مصداق
۶۳	تعریف انقلاب
۶۹	تعریف جامع انقلاب

۷۲	نظریه‌های انقلاب
۷۲	قسمت ششم: تنوری انقلاب مارکسیستی
۷۵	مانیفست کمونیستی
۷۹	مدل انقلاب در بینش مارکسیستی
۸۱	ارزیابی مارکسیسم
۸۴	قسمت هفتم: ماکس وبر و نظریه کاریزما
۸۴	ماکس وبر و کارل مارکس: یک «مناظره» تاریخی
۸۷	کار
۹۰	چگونگی وقوع انقلاب و پیامدهای آن
۹۴	ارزیابی نظریه کاریزما
۹۸	فصل سوم: نشانه‌هایی درباره کتابش دانشجویی ایران
۹۸	قسمت هشتم: بنیان‌های اولیه آموزش عالی جدید در ایران
۹۸	اعزام محصل به اروپا
۱۰۱	آموزش عالی جدید در داخل کشور
۱۰۳	دانشگاه تهران
۱۰۴	کوی دانشگاه
۱۰۵	دانشگاه تبریز
۱۰۹	دانشگاه آمریکایی شیراز
۱۱۰	قسمت نهم: دوره‌بندی
۱۱۳	قسمت دهم: ویژگی‌ها
۱۱۴	تداوم و پیوستگی با گسست؟
۱۱۵	قوت در اراده تغییر/ ضعف نظریه/ تابع پیشرو
۱۱۸	سیاسی‌رادیکال
۱۲۲	قسمت یازدهم: پیوندها
۱۲۳	پیوند با توده‌ها
۱۲۴	جامعه مدنی
۱۲۷	مذهب

۱۳۳		کمونیسم
۱۳۸		قسمت دوازدهم: جنبش دانشجویی؛ متفاوت در خارج کشور
۱۴۷		بخش دوم: پیدایش
۱۴۷		مقدمه
۱۴۸		فصل چهارم: پیدایش به رنگ چپ
۱۴۹		قسمت سیزدهم: پیشگامان در آلمان
۱۵۴		قسمت یازدهم: پنجاموسه نفر
۱۵۹		قسمت دهم: پس از تأسیس دانشگاه تهران
۱۶۵		قسمت شانزدهم: «حزب کمونیست ایران»؛ سرکوب در ایران، نابودی در شوروی
۱۷۲		قسمت هفدهم: عاقبت زنداک اولین کمونیست‌های برجسته ایران
۱۷۳		مرتضی علوی
۱۷۴		آوتیس سلطانزاده
۱۷۸		کریم نیک‌بین
۱۸۰		احسان‌الله‌خان
۱۸۳		بخش سوم: گسترش جنبش در سه جناح
۱۸۳		مقدمه
۱۸۵		فصل پنجم: گسترش چپ
۱۸۵		قسمت هجدهم: حزب توده؛ پشتوانه تشکیلاتی «گسترش چپ»
۱۹۱		اوج‌گیری حزب توده در جنبش، قبل از کودتا
۱۹۵		حزب توده، جنبش و مصدق
۲۰۸		قسمت نوزدهم: چپ دانشجویی، بعد از کودتا و بعد از افول حزب توده
۲۲۰		فصل ششم: گسترش ملی
۲۲۰		قسمت بیستم: پیدایش رقیب «ملی»
۲۲۳		قسمت بیست و یکم: جبهه ملی؛ پشتوانه تشکیلاتی «گسترش ملی»

۲۲۷		جبهه ملی دوم
۲۳۴		جبهه ملی سوم
۲۳۶		جبهه ملی چهارم
۲۳۷		قسمت بیست و دوم: افول جریان ملی در ظهور رادیکالیسم
۲۴۳		قسمت بیست و سوم: استحاله جریان ملی در دو جهت
۲۴۴		الف: جریان «جبهه ملی خارج کشور»
۲۴۸		ب: نوانت مقاومت ملی تا نهضت آزادی
۲۵۱		فصل هفتم: گسترش اسلام
۲۵۱		قسمت بیست و چهارم: قبل از کودتا؛ ظهور و گسترش در حمایت از جریان ملی
۲۵۱		پیدایش انجمن اسلام - سنجویان
۲۵۵		اولین تلاش‌ها برپای اسلام - امی
۲۵۹		انجمن تبلیغات اسلام - دکتر عطاءالله مهابادپور
۲۵۹		جمعیت مبارزه با بی‌دینی - حاج مهدی سراج انصاری
۲۵۹		اتحادیه مسلمین حاج مهدی سراج انصاری
۲۵۹		جمعیت پیروان قرآن شیخ عباسعلی اسلام
۲۵۹		جامعه تعلیمات اسلامی شیخ عباسعلی اسلامی
۲۶۰		کانون اسلام - تهران
۲۶۱		کانون نشر حقایق اسلامی محمدتقی شریعتی - مشهد
۲۶۱		نهضت خدایرستان سوسیالیست
۲۶۲		قسمت بیست و پنجم: بعد از کودتا؛ همراهی با جریان ملی تا استقلال
۲۶۳		سال‌های رکود - ۱۳۳۲ تا ۱۳۳۹
۲۶۸		گشایش و تحرک مجدد - سال‌های ۱۳۳۹ تا ۱۳۴۲
۲۷۱		قسمت بیست و ششم: نهضت آزادی
۲۷۹		بخش چهارم: قیام ۴۲ و گسترش رادیکال دو قطبی
۲۷۹		مقدمه
۲۸۵		فصل هشتم: امام خمینی و اسلام سیاسی رادیکال

۲۹۸	فصل نهم: رادیکالیسم ناپیگیر نهضت آزادی
۳۱۰	فصل دهم: رادیکالیسم شریعتی؛ شاعرانه و پر خاشخو
۳۱۰	ظهور شریعتی
۳۱۳	نسل مذهبی دهه ۵۰
۳۱۶	بازگشت به خویش
۳۲۶	فصل یازدهم: حسینیه ارشاد
۳۲۶	مرحله اول: تأسیس تا ورود شریعتی
۳۲۸	مرحله دوم: شریعتی در حسینیه ارشاد
۳۳۲	مرحله سوم: حسینیه ارشاد در سایه شریعتی
۳۳۵	مرحله چهارم: تحلیلی حسینیه ارشاد
۳۳۹	فصل دوازدهم: رادیکالیسم دانشجویی در خارج کشور
۳۴۵	فصل سیزدهم: رفتارها و نوع برخورد ای متفاوت رژیم
۳۵۷	بخش پنجم: سیطره و افول جنبش مساجد
۳۵۷	مقدمه
۳۶۳	فصل چهاردهم: تحرکات مسلحانه؛ زمینه‌ها و تشکلهای دهه ۴۰
۳۶۵	قسمت بیست و هفتم: مرور اجمالی تحرکات مسلحانه دهه ۴۰
۳۶۵	شاخه نظامی «مؤتلفه»
۳۶۵	«جبهه آزادی بخش ملی ایران» - جاما
۳۶۶	حزب ملل اسلامی
۳۶۶	حزب الله
۳۶۷	گروه فلسطین
۳۶۸	سازمان انقلابی کمونیست‌های ایران
۳۶۸	سیاوش پارسا آزاد
۳۶۹	مصطفی شاعیان
۳۷۰	بهمن قشقایی
۳۷۱	همایون کبیری

۳۷۱	کوروش لاشایی
۳۷۲	سیروس نهاوندی
۳۷۲	پرویز نیکخواه
۳۷۴	فصل پانزدهم: جنبش مسلحانه در دهه ۵۰
۳۷۶	قسمت بیست و هشتم: سازمان مجاهدین خلق ایران
۳۷۶	مرور اجمالی سازمان از پیدایش تا انقلاب
۳۸۵	استالینم در سازمان
۳۸۵	واد سیدی
۳۸۸	یحیی هودشتیان
۳۹۱	گروه رجوی در زندان و سازمان او پس از انقلاب
۳۹۷	قسمت بیست و نهم: سازمان چریک‌های فدایی خلق ایران
۴۰۵	فصل شانزدهم: جنبش مسلحانه و جنبش دانشجویی
۴۱۲	تشکیل کمیته مشترک ضد خراک
۴۲۱	بخش ششم: فرجام
۴۲۱	مقدمه
۴۲۶	فصل هفدهم: جنبش دانشجویی در نظام جدید
۴۲۶	قسمت سیم: جنبش دانشجویی؛ عرصه درگیری‌های دوران گذار
۴۴۳	قسمت سی و یکم: جنبش دانشجویی و بحران در مناسبات ایران و آمریکا
۴۴۳	لانه جاسوسی
۴۴۰	هفته حساس منجر به قطع رابطه
۴۴۵	وحدت عجیب ضد آمریکایی
۴۵۱	فصل هجدهم: پایان راه طولانی
۴۵۲	قسمت سی و دوم: دانشگاه تبریز؛ آغاز پایان
۴۵۲	هفته طوفانی پایانی
۴۵۳	روز اول - سه شنبه ۲۶ فروردین ۱۳۵۹
۴۵۵	روز دوم - چهارشنبه ۲۷ فروردین ۱۳۵۹

۴۵۷	روز سوم - پنجشنبه ۲۸ فروردین ۱۳۵۹
۴۶۰	روز چهارم - جمعه ۲۹ فروردین ۱۳۵۹
۴۶۵	روز پنجم - شنبه ۳۰ فروردین ۱۳۵۹
۴۷۲	روز ششم - یکشنبه ۳۱ فروردین ۱۳۵۹
۴۷۸	روز هفتم
۴۷۹	مواضع و نظرات
۴۸۲	عرصه عمل
۴۸۴	در شهرستان‌ها
۴۸۸	فصل پنجم: سوم؛ دانشگاه تهران؛ آخرین منزل
۴۹۲	روایت سه سال از جنبش دانشجویی از روز هفتم
۴۹۳	الف: روایت روحان مبارزین خلق
۴۹۴	ب: روایت دانشجویان: یک‌های فدایی خلق
۴۹۷	ج: روایت سازمان: کار در آزادی طبقه کارگر
۵۰۱	از حسینیه ارشاد تا حسینیه چهاران - بر شریع تا خمینی
۵۰۴	تحركات رسمی حکومتی
۵۰۶	قسمت سی و چهارم: سرانجام حضور و اقتدار توده نظام
۵۰۶	دانشگاه تهران - شنبه دوم اردیبهشت ۱۳۵۹
۵۰۹	حاشیه‌های خونین روز آرامش
۵۱۵	آخرین صف‌بندی‌ها و اعلام مواضع
۵۲۰	تعطیلی دانشگاه‌ها و تشکیل ستاد انقلاب فرهنگی
۵۲۲	نتیجه‌گیری
۵۲۴	جنبش اجتماعی
۵۲۵	انقلاب
۵۲۸	دانشگاه
۵۳۱	مهم‌ترین ویژگی‌های جنبش دانشجویی
۵۳۱	جهانی‌بودن پدیده جنبش دانشجویی

۵۳۳	هویت و ایدئولوژی
۵۳۵	«تداوم» یا «گسستگی» جنبش
۵۳۶	رادیکالیسم
۵۳۷	قوت در اراده تغییر و ضعف در نظریه
۵۳۸	تابع پیشرو
۵۴۰	تأثیر متقابل
۵۴۲	اهمیت مبارزات دانشجویی از نظر رژیم شاه
۵۴۵	پیوند بوده
۵۴۶	جنبش سلاحخانه
۵۴۷	مذهب
۵۴۹	کمونیسم
۵۵۳	نظام جدید
۵۵۷	مؤخره
۵۵۹	منابع و مأخذ
۵۷۷	نمایه

در این کتاب، روند پیمایش‌های از جنبش دانشجویی ایران مرور شده است. این جنبش ذیل جنبش‌های اجتماعی ایران ریشه شد، است، آن هم با تأکید بر اینکه در ایران جنبش‌های اجتماعی معاصر، در نهایت، به وضعیت انقلابی و انقلاب منجر شد. جنبش دانشجویی نیز با تأثیرگذاری جدی بر وضعیت انقلابی، در آن لحاظ را ادغام شد.

دیرپایی حیات جنبش دانشجویی در ایران در محدوده زمانی یادشده (۱۳۰۹ تا ۱۳۵۹) تداوم قابل اعتنائی است. اگر جنبشی نیم‌قرن، آن هم، جنبش پویا و تأثیرگذار، در حیات جدید سیاسی و اجتماعی ایران ادامه داشته است، چرایی و پایداری آن به‌طور جدی قابل تأمل است و باید به آن پرداخت.

در مباحث نظری جنبش دانشجویی تقریباً درباره این موضوع اجماع است که اگر به صرف دانشجویی بودن این جنبش اکتفا شود، قاعدتاً نباید از قوام و استمرار باشد برخوردار باشد. اگر پتانسیل جنبش‌های دانشجویی را صرفاً دانشجویی لحاظ کنیم، نیرویی نسبتاً کوچک در حیات سیاسی و معادلات سیاسی محسوب می‌شوند. اهمیت جنبش دانشجویی در جایگاهی است که درون مجموعه نیروهای سیاسی و در متن جنبش‌های اجتماعی قرار دارد؛ بنابراین در گام اول باید این جنبش ذیل عنوان کلی‌تر جنبش‌های اجتماعی ایران دیده شود تا بتوان آن را شناخت و به راز دیرپایی و سپس افول ناگهانی آن پی برد.

افول جنبش دانشجویی در پایان این دوره طولانی در حالی رخ داد که خود از عوامل

مهم تأثیرگذار در رسیدن به این پایان بود. این امر پیچیدگی دارد؛ به خصوص اگر سرعت افول آن در پایان این دوره در نظر گرفته شود، خود را با پیچیدگی و مشکلات مضاعفی روبه‌رو خواهیم دید. در این کتاب، کوشیده‌ایم بر این مشکلات فائق آییم.

به این ترتیب، پاسخ به سؤالات زیر ضرورت می‌یابد:

اولاً: پیدایش، گسترش و افول جنبش دانشجویی ایران، در مقطع زمانی موردنظر (۱۳۵۹-۱۳۰۹) طی چه تحولات و مراحل صورت گرفته است؟

ثانیاً: سه جریان اصلی فعال در جنبش‌های اجتماعی تاریخ معاصر ایران، یعنی جریان‌های چپ (غیر مذهبی)، ملی و اسلامی، در این تحولات چه نقش و جایگاهی داشته‌اند؟

ثالثاً: تحولات مزبور از نظر اتخاذ رویکرد «اصلاح» یا «انقلاب» در چه وضعیتی بوده است؟ در فصول کتاب، روند تحولات جنبش دانشجویی ایران دنبال شده است که در نگاهی کلی، اجمال آن به‌ترتیب زیر است:

نقطه‌های اولیه جنبش، بل از تأسیس دانشگاه در ایران، به رنگ چپ (مارکسیستی) در خارج از کشور بسته شد. پس از ورود به ایران، قبل از اینکه جانی بگیرد، سرکوب شد. بعد از سقوط دیکتاتوری رضاشاه، زمانی صحنه‌گردان اصلی، جنبش چپ بود؛ ولی در ادامه با رقبای ملی و سپس اسلامی مواجه شد؛ به این ترتیب، جنبش دانشجویی در دو جناح اصلی «چپ» و «ملی» و جناح حاشیه‌ای «اسلامی» گسترش پیدا کرد.

بعد از کودتای ۲۸ مرداد ۳۲، فضای حاکم بر جنبش اجتماعی ایران به کلی دگرگون می‌شود و در شرایط سرکوب «چپ» و انزوای «ملی»، جریان اسلامی از دل جریان ملی به تدریج اعلام هویت می‌کند و تا پایان دهه ۳۰ اعلام انشعاب رسمی می‌کند. در ادامه راه، مقارن و مربوط به حوادث و پیامدهای قیام ۴۲، جریان اسلامی به جان می‌ریزد و می‌شود که از دو جریان مدعی قبلی پیشی می‌گیرد. جنبش دانشجویی نیز متأثر از تحولات عام جنبش اجتماعی ایران در ادامه راه، وارد فضای رادیکالی می‌شود که طی آن بخش ملی به سمت افول می‌رود و جنبش شکل دوقطبی رادیکال (چپ-اسلامی) پیدا می‌کند. در این متن و زمینه جنبش مسلحانه از جنبش دانشجویی متولد می‌شود و بعد از تولد آن قدر بزرگ می‌شود که کل جنبش دانشجویی را تحت تأثیر قرار می‌دهد و دورانی از سیطره جنبش مسلحانه بر جنبش دانشجویی فرا می‌رشد.

در این جا، بررسی دو سازمان چریکی «سازمان مجاهدین خلق ایران» و «سازمان چریک‌های فدایی خلق ایران» در نیمه اول دهه ۵۰ و نوع ارتباط متقابل آنان با جنبش دانشجویی مطرح است. نکته مهم، پرداختن به لایه‌های پنهان این گونه تحرکات مخفی چریکی است که تناقضات عدیده‌ای از شکوه و افتخار و شجاعت و... را در کنار بی‌رحمی و خیانت و سرکوب همراه دارد. همراه با ایثارها و پاکبازی‌های حماسی افراد، جوانب غیراخلاقی مرتبط با زندگی مخفی و قیودات امنیتی این گونه زندگی نیز وجود دارد که بعضاً راهی برای خیانت‌آلود یا جنایت‌آلود بودن راه‌حل‌ها باقی نمی‌گذارد. سرانجام، جنبش مسلحانه در سطح ایدئولوژی، استراتژی و تاکتیک شکست می‌خورد و دوران افول آن در جنبش دانشجویی فرا می‌رسد. سازمان‌های اصلی آن دچار انشعابات مختلف می‌شوند؛ اما آموزه‌ها و عبرت و نبردهای سیاسی ناشی از این دوره، از ملزومات و مقدمات ضروری ایجاد وضعیت انقلابی است.

از نظریه‌های انقلاب که به چریکی به گونه‌ی پیدایش وضعیت انقلابی می‌پردازد، نظریه کاریزمای ماکس وبر مناسب‌ترین تشبیه شده است که البته لازم است با توضیحات خاص اسلامیت انقلاب در ایران همراه شده است. از نغزش‌های ناشی از برداشت نظریه کاریزما درباره ایران پرهیز شود.

پیدایش وضعیت انقلابی در ایران، حل و ادغام جنبش دانشجویی در آن را طبعاً در پی دارد؛ ولی به دلیل غلظت مذهبی آن، نقش و سرنوشت قطب مذبی جنبش دانشجویی با قطب چپ غیرمذهبی آن، از این پس متفاوت می‌شود.

با پیدایش نظام جدید مبعوث انقلاب، این حل و ادغام به تجزیه کامل و قطب اصلی جنبش منجر شد؛ تجزیه‌ای که تضادی آشتی‌ناپذیر را در پی آورد. تضاد نادردهای که بین مدافعان دستاوردهای یک انقلاب پیروز از یک سو و مخالفان و بعداً دشمنان آن از سوی دیگر، به شدت روی نشان داد.

جنبش دانشجویی ۵۰ ساله ما، که بعد از تحولات ۴۲ به خصوص در نیمه اول دهه ۵۰، هویت دوقطبی رادیکال یافته بود و با این هویت وارد وضعیت انقلابی ۵۶ و ۵۷ شده بود و در آن به مثابه یک عامل جدّاً تأثیرگذار ادغام شده بود - در وضعیت و نظام جدید، به پایان راه طولانی خود می‌رسد. پایانی که یک قطب آن را به بارنشتن آرمان‌هایش می‌بیند

و می‌خواهد با جلوگیری از نابودی آن، آن را حفظ کند و قطب دیگر مجبور به خداحافظی شدیداً تلخی می‌شود. تلخی این خداحافظی از آن جهت شدید است که قبل از عرصه دانشگاه، به دلیل درگیر شدن با دستاوردهای یک انقلاب مردمی، آن‌هم با تأکید بر سلاح، با از دست دادن مشروعیت، از عرصه بزرگ‌تر اجتماع، وداع کرده است.

قطب دانشجویی چپ، به‌طور طبیعی در مناسبات دانشجویی محو نشد؛ بلکه تحت تأثیر وابستگی تشکیلاتی شدید به گروه‌های سابقاً چریکی دیروز به بن‌بست رسید و به نوعی سرگشتگی و بحران‌زدگی دچار شد. گروه‌های مذکور به جای استفاده از تجربه به بن‌بست رسیدن در دوران پایانی رژیم شاه، در نظام جدید یک بار دیگر دودستی به مشی ماحانه چسبیده بودند و راه دیگری را قبول نمی‌کردند و یک بار دیگر از متن توده‌ها گسست و به تنهایی و غربت خوداتکایی بزرگ‌پندارانه خاص گروه‌های مخفی دچار شدند و زود به زود با سرکوب کامل رفتند و به همراه خود، بخش دانشجویی خود را که تقریباً تمامی هاست تشکیلاتی باقیمانده‌شان بود، به زوال و نابودی کشاندند.

آن‌ها تابوی نگهداری سلاح را سرانگشتند تا فاجعه به بار آورد و با شرکت نکردن در یک مبارزه سیاسی غیرمسلحانه و عدل‌اندازانه، راهی را انتخاب کردند که فرجامش از آغاز مشخص بود و این پایان راه طولانی جنبش چپ غیرمذهبی جنبش دانشجویی در ایران را رقم زد. قطب ملی که قبلاً محو شده بود و قطب اسلام را نیز اکنون بخشی از حاکمیت پیروز بود و دیگر جنبش دانشجویی به معنای پاره‌ای از جنبش اسلامی، برایش معنا نداشت.

برای توضیح فهم جنبشی با چنان تداوم و چنین فرجام، بررسی تحولات ۵۰ ساله جنبش دانشجویی ایران ضروری به نظر می‌رسد. نگارنده کوشیده است در این کتاب طی عناوین مقدمه، شش بخش، هجده فصل و سی و چهار قسمت و نتیجه‌گیری به این امر مهم بپردازد.

فائق‌آمدن بر مشکلات و ابهامات موجود درباره چگونگی پیدایش این جنبش تا ادغام آن در پدیده انقلاب در ایران و افول آن در سال ۱۳۵۹ و همچنین ارائه تبیین حاصل از این بررسی، هدف اصلی نگارنده در این پژوهش بوده است. هدف دیگر ارائه اطلاعاتی مفید درباره گذشته جنبش دانشجویی ایران است که دست‌مایه‌ای برای آگاهی بیشتر نسبت به نوع تحرکات دانشجویی باشد. تجزیه‌اندوزی از سابقه تحولات جنبش، برای افزایش دانش و تصحیح رفتارهای کنونی آنان ضروری است.